

Katarzyna WęgorowskaUniwersytet Zielonogórski
ORCID: 0000-0001-5851-706X
k.wegorowska@ifp.uz.zgora.pl**KILKA LIT(H)OLINWISTYCZNYCH UWAG
O CECHACH MINERAŁÓW, SKAŁ I KAMIENI
ZWERBALIZOWANYCH W *MAŁYM SŁOWNIKU
WYRAZÓW OBCYCH* MICHAŁA ARCTA
Z 1911 ROKU*****SOME LITH(H)OLINGUISTIC REMARKS ON
THE CHARACTERISTICS OF MINERALS, ROCKS AND STONES
VERBALIZED IN MICHAŁ ARCT'S *LITTLE DICTIONARY
OF FOREIGN WORDS OF 1911***Natura nie łamie swych praw.
Leonardo da Vinci¹*Mojemu Bratu Marcinowi*

Abstrakt: Niniejszy artykuł wpisuje się w cykl opracowań z zakresu lit(h)olingwistyki oraz cykl publikacji poświęconych specyficie *Małego słownika wyrazów obcych* M. Arcta. Jego przedmiotem są, tym razem, cechy mineralów, skał i kamieni zwerbalizowane w ponad stoletnim dziś leksykograficznym kompendium. Na ich podstawie autorka

¹ * Niniejszy szkic wpisuje się w: 1) cykl artykułów poświęconych specyficie *Małego słownika wyrazów obcych* M. Arcta z 1911 roku (zob. Węgorowska, 2012b, 2013) oraz 2) cykl lit(h)olingwistycznych publikacji poświęconych kamieniom (zob. Węgorowska, 2012a, 2019). *Lit(h)olingwistyka* – zainicjowana w 2000 roku przez autorkę niniejszego opracowania subdyscyplina językoznawstwa, której przedmiotem badań jest wszechstronnie, w tym lingwokulturologicznie, przez co interdyscyplinarnie, ujęty/pojęty **kamień** (zob. Węgorowska, 2012a, 2019, a także SKEP Uniwersytetu Zielonogórskiego). Autorka artykułu dziękuje Państwu Czesławie i Janowi Majdańskim – właścicielom Firmy Jubilerskiej *Złoto Gold* – za ich zainteresowanie jej lit(ho)lingwistyczno-lingwokulturologicznymi badaniami poświęconymi różnym rodzajom kamieni.

Masłowska, Masłowski, 2005, s. 256.

szkicu ustaliła pięć grup definicyjnych, dzięki którym wiadomo, że mineralogiczne, petrograficzne i gemmologiczne okazy, według wydawcy eksцерpowanego słownika, charakteryzują się: 1) jednym specyficznym wyróżnikiem, jak np.: *brylant, chloryt*; 2) dwoma wyróżnikami, jak np.: *granit, malachit*; 3) trzema wyróżnikami, jak np.: *ametyst, bursztyn*; 4) wieloma wyróżnikami, jak np.: *agat, opal*; 5) wieloma wyróżnikami oraz nazewniczą synonimicznością, jak np.: *nefryt = nerkowiec, serpentyn = węzowiec*. W rozważaniach zwrócono ponadto uwagę na etymologiczną proveniencję poszczególnych opisanych w nim denotatów oraz niektóre archaiczne formy językowe, jak *karnijol, obacz*. Wszystkie zinterpretowane w niniejszej lit(h)olingwistycznej propozycji „dane językowe” potwierdzają nie tylko różne sposoby ubogacania polszczyzny, ale też jej rozwój.

Słowa kluczowe: lit(h)olingwistyka, werbalizacja, cechy, minerały, skały, kamienie

Abstract: This article is part of a series of studies in the field of lith(h)olinguistics and a series of publications devoted to the specifics of M. Arct's *Little Dictionary of Foreign Words*. Its subject, this time, is the characteristics of minerals, rocks and stones verbalized in the lexicographic compendium, which is more than a century old today. Based on these, the author of the sketch formed five categories which makes it easier to understand that mineralogical, petrographic and gemmological specimens, according to the publisher of the excerpted dictionary, are characterized by the following: 1) one specific distinguishing feature, such as: *diamond, chlorite*; 2) two distinctive features, such as: *granite, malachite*; 3) three distinctive features, such as: *amethyst, amber*; 4) multiple distinctive features, such as: *agate, opal*; 5) multiple distinctive features and nomenclatural synonyms such as: *nephrite = kidney, serpentine = serpentine*. What is more, in the above considerations the etymological provenance of the various denotatives described herein, as well as some archaic linguistic forms, such as *karnijol, obacz* have been focused on more in depth in the article. All the „linguistic data” interpreted in this lit(h)olinguistic proposal give insight into not only the various ways of enriching the Polish language, but also its development.

Keywords: lit(h)olinguistics, verbalization, features, minerals, rocks, stones

Układy krystalograficzne, pokrój kryształów, postacie kryształów, skupienia mineralne, gęstość (ciężar właściwy), twardość, łupliwość, przełam, podatność, inkluzje (wrostki), przezroczystość (przejrzystość / stopień przejrzystości), barwa, współczynniki załamania światła, dwójłamność (podwójne załamanie światła), dyspersja, iryzja, pleochromizm (wielobarwność), rysa, połysk, luminescencja (zimne świecenia), właściwości magnetyczne, właściwości elektryczne to dystynktywne cechy *minerałów*, ‘związków chemicznych powstałych w skorupie ziemskiej wskutek procesów geologicznych, mających określony skład chemiczny i właściwości fizyczne, występujących przeważnie w postaci krystalicznej’², *skał*, ‘naturalnych zespołów minerałów tworzących w skorupie ziemskiej większe masy, powstałych w wyniku określonych procesów geologicznych’ oraz *kamieni*, 1. ‘brył skalnych, zwykle twardych, spoiстых i ciężkich; odłamków takich brył; odłamków skalnych’, 2. ‘odmian niektórych cennych i rzadkich minerałów o pięknym blasku i kolorze

² Definicje leksemów interpretowanych w szkicu zostały ustalone i zmodyfikowane na podstawie słowników oraz specjalistycznych opracowań wymienionych w *Bibliografii* zamieszczonej na końcu publikacji.

używanych po odpowiednim oszlifowaniu w zdobnictwie i jubilerstwie'. Wszystkie te cechy wymieniane są i charakteryzowane we współczesnych specjalistycznych opracowaniach z zakresu *mineralogii*, 'nauki o minerałach, ich właściwościach chemicznych i fizycznych, występowaniu w przyrodzie i przeobrażaniu się', *petrografii*, 'nauki o skałach, ich właściwościach fizycznych i chemicznych, powstaniu, przeobrażaniu się i występowaniu w skorupie ziemskiej', wreszcie stosunkowo młodej *gemmaologii*, 'nauki o kamieniach szlachetnych, ich odróżnianiu, określaniu ich właściwości, rozpoznawaniu ich imitacji, wartościowaniu' (por. m.in: Maślankiewicz, 1983; Heflik, Natkaniec-Nowak, 2011; J. Żaba, I.V. Żaba, 2016; J. Żaba, I.V. Żaba 2023), na temat której wiadomo też, że

to obecnie obszerny dział nauki, pozostający w ścisłym związku z mineralogią, krytalografią, pertografią i geochemią oraz naukami ścisłymi (chemia, fizyka ciała stałego), a także z archeologią i historią sztuki. Pomimo że odrębną i samodzielną dyscypliną naukową stała się dopiero w końcu XIX wieku, to jednak wiedza gemmologiczna przez całe wieki pozostawała na usługach złotnictwa i jubilerstwa (Heflik, Natkaniec-Nowak, 2011, s. 9).

Właściwości owych wyjątkowych, towarzyszących człowiekowi od zarania jego dziejów, darów Natury stały się również podstawą ustaleń zawartych we, wzbogacającym moje prywatne zbiory, przeszło stuletnim dziś „białym kuku” – *Małym słowniku wyrazów obcych* Michała Arcta z 1911 roku³.

Przedmiotem oraz celem niniejszych lit(h)olingwistycznych rozważań są, tym razem, cechy minerałów, skał i kamieni zwerbalizowane w mineralogicznych, petrograficznych oraz gemmologicznych Arctowskich *definicjach*, 'objaśnieniach znaczeń wyrazów, wyrażeń lub pojęć zmierzających do ich jednoznacznej charakterystyki przez co / dzięki czemu umożliwiającą prawidłowe ich używanie'. Owe leksykograficzne objaśnienia współtworzone przez *definienda*, 'części definicji zawierające wyraz, wyrażenie lub termin, którego znaczenie jest wyjaśniane; człon definiowany; to, co należy określić' oraz *definiensa*, 'części definicji, w których wyjaśnione zostały znaczenia definiendów; człony definiujące; człony określające', stanowią bowiem istotne lit(h)olingwistyczne komponenty ekscerpowanego, liczącego „16.000 wyrazów”, 352-stronicowego leksykograficznego kompendium. Lektura tego frapującego dziś dla lingwokulturologa słownikarskiego opracowania pozwoliła autorce artykułu na ustalenie pięciu lit(h)olingwistyczno-leksykograficznych grup definicyjnych. Grupy te tworzą takie specjalistyczne definicje, w których, oprócz uwag etymologicznych zasygnalizowanych odpowiednimi

³ Michał Arct (1840–1916) – reprezentant rodziny Arctów, księgarzy, drukarzy i wydawców; w latach 1863–1887 kierownik Zakładów wydawniczych M. Arct, S. A. w Warszawie (od 1881 jej właściciel); w 1887 założył w Warszawie księgarnię, w 1900 drukarnię; wydawca podręczników, słowników, encyklopedii, literatury dla dzieci i młodzieży (m.in. serie „Moje Książeczki”, „Zajmujące Czytanki”), literatury popularnonaukowej i literatury pięknej (1901–1913 ponad 600 tomów serii „Książki dla Wszystkich”), czasopism (m.in. *Moje Pisemko*, *Nasz Świat*) – (por. *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 1, 1995, s. 213; Węgorowska, 2012b, 2013).

kwalifikatorami, jak: *a.* = angielski, *ar.* = arabski, *f.* = francuski, *g.* = grecki, **g.* = nowotwór grecki, utworzony w czasach nowszych, *g.-ł.* = grecko-łaciński, *ł.* = łaciński, *nl.* = nowołaciński, termin utworzony w „stylu” łacińskim, *n.* = niemiecki, *śrl.* = średniowiecznołaciński, *ukr.* = ukraiński (rusiński), *w.* = włoski, w sposób opisowy wyeksponowane zostały petrograficzne lub gemmologiczne walory mineralogicznych wytworów – naturalnych mineralogicznych okazów sygnowanych odrębnymi sześćdziesięcioma ośmioma mianami.

Pierwszą grupę definicyjną reprezentują te mineralogiczne desygnaty, w objaśnieniach których zawarty został ich jeden specyficzny wyróżnik, jak:

– barwa: **Oligoklas** **g.* ‘minerał szaro-zielony’ (s. 227)⁴;

– skład chemiczny: **Chloryt** **g.* ‘minerał złożony z krzemionki, tlenku glinu, tlenku żelaza, tlenku magnezu i wody’ (s. 47);

– właściwości wybuchowe: **Pikryt** **g.* ‘rodzaj skały wybuchowej’ (s. 247);

– sposób obróbki: **Brylant** *f.* ‘diament szlifowany’ (s. 40).

W grupę drugą wpisują się te *definienda* – człony definiowane, w *definiensach* których określono/utrwalono dwie zasadnicze właściwości konkretnej skały, konkretnego kamienia i konkretnego minerału, jak:

– geneza + zastosowanie: **Fonolit** **g.* ‘skała pochodzenia wulkanicznego, używana do budowy’ (s. 99);

– miejsce występowania + sposób występowania: **Riff** ‘skała podmorska sięgająca powierzchni morza’ (s. 281);

– skład + zastosowanie: **Granit** *śrl.* ‘skała składająca się ze spatu polnego, kwarcu i miki, używana do budowania ulic i do budowli’ (s. 113);

– skład chemiczny + negatywne właściwości: **Aurypigment** *ł.* ‘minerał; związek arsenu z siarką; trujący’ (s. 26);

– skład chemiczny + zastosowanie: **Gips** *g.-ł.* ‘minerał, siarczan wapnia, używany jako materiał budowlany, przy wyrobie papieru, w farbiarstwie, do odlewów, robót rzeźbiarskich’ (s. 110);

– właściwości + barwa: **Porfiryt** **g.* ‘dawniejsza skała wybuchowa o barwie krwistej nakrapianej białą i różową’ (s. 255);

– barwa + zastosowanie: **Malachit** **g.* ‘gatunek kamienia zielonego, używany na rozmaite wyroby ozdobne’ (s. 199);

– odmiana + barwa: **Akwamaryn** *nl.* ‘odmiana szmaragdu, barwy niebiesko-zielonej’ (s. 11); **Alabaster** *g.-ł.* ‘odmiana gipsu śnieżnej białości’ (s. 11);

– odmiana + sposób występowania: **Dolomit** *nl.* ‘odmiana spatu, minerał, część składowa wielu skał’ (s. 66);

– właściwości elektryczne + zastosowanie: **Piryt** ‘minerał przewodzący elektryczność, używany m.in. w rodjotechnice jako detektor’ (s. 248);

⁴ Przykłady zaczerpnięto z M. Arct, *Mały słownik wyrazów obcych. 16.000 wyrazów. Wydanie nowe*, Warszawa 1911. W nawiasach podano numery stron, z których je pozyskano. W ekscerptach zachowano utrwaloną w nich grafie, ortografię i interpunkcję.

– wartość/wartościowanie + barwa: **Beryl** *g.-ł.* ‘szlachetny kamień koloru wody morskiej’ (s. 34);

– wartość/wartościowanie + odmiana: **Antracyt** **g.* ‘gatunek najczystsze-
go węgla kamiennego’ (s. 17);

– wartość/wartościowanie + rodzaj/odmiana: **Kwarc** *n.* ‘minerał pospolity,
będący czystą krzemionką’ (s. 181);

– wartość/wartościowanie + sposób obróbki: **Kaboszon** *f.* ‘drogi kamień po-
lerowany’ (s. 143);

– wartość/wartościowanie + sposób rzeźbienia: **Gemma** ‘drogi kamień z wy-
rytymi w nim ozdobami wklęsłymi lub wypukłymi’ (s. 107);

– sposób rzeźbienia + barwy poszczególnych elementów wyrytych w kamieniu:
Kamea *f.* ‘gemma artystycznie wypukło rzeźbiona, figury na niej bywają innego
koloru aniżeli tło’ (s. 146).

W grupę trzecią wkomponowują się z kolei takie definicje minerałów, skał
i kamieni, w których wyeksponowane zostały trzy ich wykładniki, jak:

– pochodzenie + barwa + postać: **Trachit** **g.* ‘skała ogniowego pochodzenia,
barwy szarej, żółtawej, w odlewie ziarnista, dziurkowata’ (s. 331);

– miejsce występowania + kształt + sposób występowania: **Porohy** *ukr.* ‘skały
nagromadzone w rzece w kształcie tarasu i tworzące wodospady’ (s. 255);

– skład chemiczny + barwa + właściwości optyczne: **Augit** *g.(?)* ‘piroksen
glinowy, czarny, nieprzezroczysty’ (s. 25);

– właściwość + wartościowanie + barwy: **Porfir** *g.* ‘skała wybuchowa licząca
wiele odmian, z których najpiękniejsze są: czerwona i zielona’ (s. 255);

– barwa + właściwości optyczne + zastosowanie: **Granat** *śrł.* ‘minerał, które-
go odmiana barwy ciemno-czerwonej, przezroczysta, używana bywa do wyrobów
jubilerskich’ (s. 113);

– odmiana + właściwości optyczne + różne barwy: **Chalcedon** ‘minerał, ga-
tunek krzemienia, półprzezroczysty, rozmaicie zabarwiony’ (s. 46);

– odmiana + barwa + właściwość optyczna: **Gagat** *g.* ‘odmiana węgla kopal-
nego, barwy czarnej, połyskującej’ (s. 104);

– odmiana + wartość/wartościowanie + barwa: **Ametyst** *g.* ‘nazwa pewnego
minerału, kwarc; kamień szlachetny fioletowej barwy’ (s. 14);

– postać + barwa + właściwości optyczne: **Bursztyn** *n.* ‘żywica kopalna, żół-
tawa, przeświecająca’ (s. 42);

– wariantywna postać + wariantywne barwy + sposób obróbki: **Marmur** *g. (ł.)*
‘wapień zbity albo ziarnisty, biały albo kolorowy, dający się polerować’ (s. 203);

– wartość/wartościowanie + wielobarwność + właściwości optyczne: **Turmalin**
w. ‘minerał, kamień półszlachetny, różnej barwy, mający własności polaryzowania
światła’ (s. 337);

– wartość/wartościowanie + barwa + właściwość optyczna: **Chryzoberyl**
**g.* ‘kamień szlachetny, zielony, przezroczysty’ (s. 49);

– wartość/wartościowanie + odmiana + barwa: **Szmaragd** g.-ł. ‘wysoko ceniona odmiana berylu koloru ciemno-zielonego’ (s. 316);

– wartość/wartościowanie + właściwości optyczne + barwy: **Topaz** g.-ł. ‘kamień szlachetny przezroczysty najczęściej żółtawego lub czerwonego koloru’ (s. 330).

Grupa czwarta to słownikowe objaśnienia kumulujące kilka (powyżej trzech) mineralogiczno-petrograficzno-gemmologicznych cech charakteryzujących wybrane naturalne desygnaty, jak:

– odmiana + właściwości optyczne + barwa + kształt: **Jaspis** g. ‘minerał z gatunku krzemieni, nieprzezroczysty, różnego koloru i o rozmaitych kształtach’ (s. 141);

– odmiana + miękkość + barwa + właściwości optyczne: **Grafit** *g. ‘rodzaj węgla, minerał miękki, barwy szaro-czarnej, połyskliwy’ (s. 113);

– odmiana + wartość/wartościowanie + właściwości optyczne + barwa: **Szafir** g. ‘odmiana korundu szlachetnego, drogi kamień przezroczysty barwy ciemno-niebieskiej’ (s. 314);

– wartość/wartościowanie + właściwości optyczne + barwa + odmiana: **Agat** g.-ł. ‘kamień półszlachetny, przejrzysty, białawy, w zielone wpadający; odmiana kwarcu’ (s. 8–9);

– wartość/wartościowanie + twardość + skład chemiczny + postać: **Diament** *śrł.* ‘najdroższy i najtwardszy z kamieni, jest węglem skryształizowanym’ (s. 64);

– postać + barwa + odmiana + zastosowanie: **Szmargiel** *n.* ‘minerał; drobnoziarnista, błękitnoszara odmiana korundu, który, potłuczony miałko używa się jako proszek do szlifowania, polerowania’ (s. 316);

– postać + odmiana + wartość/wartościowanie + właściwości barw: **Opal** *g. (n.)* ‘minerał: niekrystaliczna odmiana kwarcu, drogi kamień, odznaczający się grą barw tęczyowych na tle mlecznobiałym’ (s. 228);

– postać + barwa + rodzaj + skład chemiczny: **Leucyt** g. ‘minerał krystaliczny, barwy białej, krzemian składający się z krzemionki, glinki i tlenku potasu’ (s. 187);

– postać + odmiana + właściwość optyczna + barwa: **Kryształ górny** *ł.* ‘minerał, skryształizowana odmiana kwarcu, kamień przezroczysty, bezbarwny’ (s. 177);

– rodzaj + skład chemiczny + barwa + wartościowanie: **Labrador** ‘minerał, spat polny sodowo-wapienny, bezbarwny albo pięknie zabarwiony’ (s. 182);

– wartość/wartościowanie + barwy + właściwości optyczne + występowanie: **Perła** *śrł.* ‘świetny klejnot zwykle o srebrzysto-białym blasku, przejrzysty, znajdujący w muszlach niektórych skorupiaków jako wytwór chorobliwy’ (s. 244);

– sposób występowania + podobieństwo + barwy + postać: **Pumeks** *ł.* ‘minerał tworzący w pobliżu wulkanów pokłady podobne do zastygłych potoków, białawy lub szarawy, gąbczasty, szorstki w dotknięciu’ (s. 267);

– wartość/wartościowanie + właściwości optyczne + barwa + odmiana + wartościowanie barwy: **Rubin** *śrł.* ‘minerał, drogi kamień, przejrzysta, pięknie zabarwiona czerwona odmiana korundu’ (s. 284);

W grupę tę wpisuje się także wariantywna nazwa kamienia *oniks/onyks*, którego charakterystyka zawiera wartość/wartościowanie + barwy + rysunek + odmiana: **Oniks** (ob.) **Onyks** g. ‘piękna biało i czerwono prążkowana odmiana chalcedonu’ (s. 228).

Swoistą lit(h)olingwistyczną ciekawostkę stanowią miana kamieni współtworzące piątą nazewniczą grupę. Ich leksykograficzne charakterystyki zawierają nie tylko wyróżniki mineralogicznych, petrograficznych i gemmologicznych cech poszczególnych okazów. Dopełniają je bowiem synonimiczne odpowiedniki podstawowych określeń. Prawidłowość ta dotyczy definicji wskazujących na:

– synonim + skład chemiczny: **Nefryt** *g. ‘nerkowiec, minerał złożony głównie z krzemionki, wapna, magnezji i tlenku żelaza’ (s. 219) → **nefryt = nerkowiec**;

– synonim + mineralna odmiana: **Lepidolit** *g. ‘minerał, łyszczyk litowy, odmiana miki’ (s. 187) → **lepidolit = łyszczyk litowy**;

– synonim + zastosowanie: **Lazulit** *nl.* ‘lazurowy kamień, minerał, z którego otrzymuje się barwę błękitną’ (s. 185) → **lazulit = lazurowy kamień**;

– synonim + łupliwość + połysk: **Mika** *l.* ‘łyszczyk, minerał dający się łupać na bardzo cienkie blaszki o perłowym połysku’ (s. 211) → **mika = łyszczyk**;

– synonim + skład chemiczny + synonim + wartość/wartościowanie: **Magnetyt** *g., **Magnesowiec** ‘żelaziak magnetyczny, minerał, połączenie: tlenu z żelazem, magnes naturalny a zarazem bardzo ceniona ruda żelaza’ (s. 197) → **magnetyt = magnesowiec = żelaziak magnetyczny = magnes naturalny = ruda żelaza**;

– synonim + miękkość + barwa + właściwości optyczne + właściwości organoleptyczne: **Talk** *ar.* (*n.*) ‘steatyt, minerał miękki barwy białej, blasku perłowego, w dotknięciu tłusty’ (s. 323) → **talk = steatyt**;

– synonimy + barwa + występowanie: **Perłowa macica, perłowa masa** ‘biała warstwa wyścielająca wewnątrz skorupę niektórych mięczaków’ (s. 244) → **perłowa macica = perłowa masa**;

– wartość + barwa + synonim: **Turkus** ‘kamień szlachetny koloru zielono-niebieskiego, kalait’ (s. 337) → **turkus = kalait**;

– odmiana + rysunek + synonim: **Lignit** *nl.* ‘odmiana węgla kopalnego z widocznymi słojami drzewnymi, węgiel brunatny’ (s. 189) → **lignit = węgiel brunatny**;

– miejsce występowania + właściwości + synonim: **Rafa** *n.* ‘skała podwodna, długa wąska, piaszczysta lub kamienista ławica w morzu’ (s. 271) → **rafa = piaszczysta lub kamienista ławica w morzu**;

– barwa + rysunek + podobieństwo + synonim: **Serpentyn** *l.* ‘minerał barwy zielonej, przechodzący w żółtawą lub czarniawą, i jak skóra pocętkowanej plamami, węzowiec’ (s. 293) → **serpentyn = węzowiec**;

– wartość/wartościowanie + barwa + odmiana + synonim: **Karnijol** *n.* ‘półdrogi kamień, czerwona i żółta odmiana chalcedonu, krwawnik’ (s. 151) → **karnijol = krwawnik**.

Synonimiczność wyróżnia jeszcze dwie Arctowskie definicje reprezentowane przez *definienda* – człony definiowane pozbawione jednak *definiensów* – członów definiujących ze specjalistyczną (mineralogiczną, petrograficzną, gemmologiczną) charakterystyką, jak: **Uranolit** *g. = ‘**kamień meteoryczny**’ (s. 340); **Ultramarzyn** *śrł. (ob.) Lapis lazuli* (s. 339).

Na lingwistyczną uwagę zasługuje też definicja werbalizująca **jet**, w której wyeksponowano trzy synonimiczne nazwy i wskazano pragmatyczne zastosowanie kamienia:

– synonimy + zastosowanie: **Jet** a. [dżet] ‘gagat, bursztyn czarny, węgiel brunatny polerowany, używany do ozdoby’ (s. 141) → **jet = gagat = bursztyn czarny = węgiel brunatny polerowany**.

Skumulowane w niej „pozorne” synonimy nie oddają jednak współczesnej gemmologicznej prawdy, gdyż **gagat ≠ bursztyn czarny ≠ węgiel brunatny polerowany** są zupełnie odmiennymi kamieniami. Prawdą jest natomiast to, że ich piękne okazy poddane obróbce wykorzystywano, i nadal wykorzystuje się, do tworzenia unikatowych jubilerskich kreacji.

Jeszcze inna sytuacja nazewnicza utrwalona została w objaśnieniu **karbunkułu**, w którym zawarte zostały:

– synonim + wartość/wartościowanie + wariantywność dwóch szlachetnych kamieni obdarzanych owymi tautonimicznymi mianami: **Karbunkuł** l. ‘iskrzyk wyjątkowo piękny i wielki rubin lub granat szlachetny’ (s. 150) → **karbunkuł = iskrzyk = wyjątkowo piękny i wielki rubin; karbunkuł = iskrzyk = granat szlachetny**.

W definicji **korundu** istotna jest natomiast uwaga o tym, że różne barwne odmiany tego kamienia noszą inne sygnujące je nazwy: **Korund** n. ‘najtwardszy po diamentcie kamień szlachetny, którego kilka odmian rozmaicie zabarwionych nosi rozmaite nazwy: szafir, rubin, etc.’ (s. 173) → **korund = kilka [jego – K.W.] odmian rozmaicie zabarwionych, korund = szafir, korund = rubin**.

Z zaprezentowanych powyżej, tak licznych i świadomie przywoływanych „danych językowych”⁵ / świadectw językowych wynika, że definicje minerałów, skał i kamieni utrwalone w badanym słowniku wyrazów obcych z 1911 roku współtworzą opracowanie, które, pomimo upływu czasu, jest nadal wiarygodnym źródłem naukowym, ułatwiającym dostrzeżenie różnic i niuansów pomiędzy poszczególnymi mineralogiczno-petrograficzno-gemmologicznymi denotatami.

Ta ponad stuletnia dziś leksykograficzna publikacja werbalizuje bogactwo, a tym samym różnorodność od dawna znanych naturalnych zasobów Ziemi.

⁵ Według Stanisława Gajdy „lingwistyka była i będzie nauką empiryczną. Nie może istnieć bez danych językowych, ale te dane to nie tylko fakty o charakterze zewnętrznym (materiał językowy), lecz także – jak w lingwistyce kognitywnej – struktury wiedzy. Charakterystyka języka wymaga sięgnięcia do myślenia, odwołania do kontekstu społecznego i kulturowego. I na odwrót – w miarę pełna eksplikacja tych ostatnich nie jest możliwa bez przywołania języka” (Gajda, 2005, s. 34).

Uświadamia też, że poprzez język, który

1) nie jest przypadkowym zlepkiem nazw i określeń – jest systemem, poprzez który poznajemy otaczający nas świat, a więc musi to być system pełny i precyzyjny” (Pabisowa, 2019, s. 19). 2) Jako środek międzyludzkiej komunikacji zawiera określone sposoby utrwalania wyobrażeń na temat świata realnego. „Za pomocą połączeń wyrazowych rzeczywistość jest wartościowana, profilowana, kategoryzowana, co stanowi znaczące źródło wiedzy o relacjach człowieka do rzeczywistości” (Tokarski, 2001, s. 64). 3) Jest systemem znaków będących jego jednostkami nazywanymi rozmaite elementy rzeczywistości, co powoduje, że człowiek wyróżnia w nim odmienne byty, nazywa je, poznaje, ocenia i wartościuje. Za jego pośrednictwem każdy człowiek poznaje rzeczywistość i interpretuje ją (Karwatowska, 2010, s. 64). 4) Stanowi wytwór kultury i przekaznik treści kulturowych właściwych określonemu społeczeństwu i funkcjonującemu w nim człowiekowi. Koduje system wartości, doświadczeń, a także postrzeganie przestrzeni, czasu, ilości, jakości – wizji świata konkretnej wspólnoty komunikatywnej (Rzetelska-Feleszko, 2006, s. 196). 5) Obok materialnych przedmiotów użytku i narzędzi jest trzecią wielką formą utrwalającą społeczno-kulturowe doświadczenie oraz wiedzę o świecie. „Wiedza i doświadczenie zawarte w treści języka ojczystego kształtuje w decydujący sposób treść świadomości każdego człowieka, ponieważ świat otaczający go przedstawia mu się w znacznym stopniu jako świat przedmiotów i zjawisk nazwanych” (Tomaszewski, 1982, s. 177). 6) Jako depozytariusz dorobku kulturowego danej społeczności magazynuje informacje o otaczającej ją rzeczywistości (Anusiewicz, 1995, s. 3). 7) Pełni w naszym życiu szczególną funkcję – jest interpretatorem rzeczywistości. W różnych formach językowych zostały [bowiem – K. W.] utrwalone oceny, sądy, przekonania o świecie. Każdy człowiek używając języka nieświadomie odtwarza obraz rzeczywistości, jaki jego społeczeństwo w tym języku – także nieświadomie «zapisało»” (Mosiołek-Kłosińska, 2003, s. 5). 8) Jako nieodzowny element życia codziennego ułatwia percepcję otaczającego nas świata (Andrejczyk, 2020, s. 11)

w obrazowy sposób można oddać jednostkowość i wyjątkowość funkcjonujących w niej i na niej mineralogicznych, petrograficznych i gemmologicznych okazów.

Ułatwia również ich wstępną identyfikację, gdyż pozwala na porównanie, a tym samym rekonstrukcję dawnych, dystynktywnych mineralogicznych, petrograficznych i gemmologicznych cech, jak: a) barwa: *agat, akwamaryn, alabaster, ametyst, augit, beryl, bursztyn, chalcedon, chryzoberyl, gagat, grafit, granat, jaspis, karnijol, korund, kryształ górski, labrador, lazulit, leucyt, malachit, oligoklas, oniks/onyks, opal, perła, perłowa macica, porfir, porfiryt, pumeks, rubin, serpentyn, szafir, szmaragd, szmargiel, talk, topaz, trachit, turkus, turmalin*; b) rysunek: *lignit, oniks/onyks, porfiryt, serpentyn*; c) skład chemiczny: *augit, aury pigment, chloryt, gips, labrador, leucyt, magnetyt, nefryt*; d) postać: *bursztyn, diament, kryształ górski, marmur, opal, pumeks, szmargiel, trachit*; e) kształt: *jaspis, porohy*; f) właściwości optyczne: *agat, augit, bursztyn, chalcedon, chryzoberyl, gagat, grafit, granat, jaspis, kryształ górski, perła, rubin, szafir, talk, topaz, turmalin*; g) właściwości elektrostatyczne: *piryt*; h) właściwości organoleptyczne: *talk*; i) twardość: *diament, korund*; j) miękkość: *grafit*; k) łupliwość: *mika*; l) połysk: *mika*; ł) wielkość: *karbunkul*.

Przekonuje, że udokumentowane w nim mineralogiczne, petrograficzne i gemmologiczne nazwy na stałe wpisały się w jedną ze specjalistycznych odmian

polszczyzny, która, co potwierdzają zawarte w nim ustalenia etymologiczne, została ubogacona także dzięki scharakteryzowanym powyżej mianom zapożyczonym do niej z: a) greki – **g.**: *ametyst, gagat, jaspis, leucyt, oniks/onyks, porfir, szafir*; ***g.**: *antracyt, chloryt, chryzoberyl, fonolit, grafit, lepidolit, magnetyt, malachit, nefryt, oligoklas, pikryt, porfiryt, trachit, uranolit*; b) łaciny – **l.**: *mika, aury pigment, karbunkuł, kryształ górny, lapis lazuli, pumeks, serpentyn*; **nl.** *akwamaryn, dolomit, lazulit, lignit*; c) średniowiecznej łaciny – **śrł.**: *diament, granat, granit, perła, rubin, ultramaryn*; d) greki i łaciny – **g.-l.**: *agat, alabaster, beryl, gips, szmaragd, topaz*; e) języka angielskiego – **a.**: *jet*; g) języka francuskiego – **f.**: *brylant, kaboszon, kamea*; h) języka niemieckiego – **n.**: *bursztyn, karnijol, korund, kwarc, rafa, szmargiel*; i) języka ukraińskiego – **ukr.**: *porohy*; j) języka włoskiego – **w.**: *turmalin*; k) języka arabskiego lub niemieckiego – **ar.** (**n.**): *talk*; l) języka greckiego lub łacińskiego – **g. (l.)**: *marmur*; ł) języka greckiego lub niemieckiego – **g. (n.)**: *opal*.

Potwierdza tym samym kosmopolityzm i internacjonalizm świata minerałów, skał, kamieni, który, także dzięki językowi, współtworzy jeden z najbliższych człowiekowi mikroświatów.

W ów kosmopolityczny i internacjonalny mikroświat wpisują się także profesjonalne miana o trudnej w 1911 roku do ustalenia etymologii, jak *augit g.(?)* czy *chalcedon, gemma, labrador, pikryt, riff, turkus, perłowa macica*⁶. Ta etymologiczna enigmatyczność potwierdza współczesną tezę, według której

słowniki wyrazów obcych są – po słownikach ortograficznych – najpopularniejsze w Polsce. Są to też słowniki pod pewnym względem najciekawsze, gdyż w nich najłatwiej można dostrzec, jak zmienia się słownictwo współczesnej polszczyzny, intensywnie przyswajające nowe wyrazy z języków obcych. [...] Zadaniem bowiem najtrudniejszym w takim słowniku jest opis pochodzenia wyrazów (Bańko, 2005, s. VI).

Interpretowane tu leksykograficzne źródło dokumentuje ponadto bezcenne dla lingwisty stare formy językowe, które dziś uchodzić mogą za archaiczne „dane językowe”, jak: *karnijol, kryształ górny, ob. = obacz, oligoklas, oniks, radjotechnice, figury innego koloru aniżeli tło, ozdobami wypuklemi*.

Utrwała też formy oboczne, jak *oniks/onyks*.

Swoistymi ciekawostkami terminologicznymi zawartymi w jego „Spisie skrótów” (s. 3–4), są natomiast nie tylko owe *skrócenia*, czyli skróty (*skrócenia* = *skróty*), ale „nowotwór grecki, utworzony w czasach nowszych” (s. 3), będący dawnym odpowiednikiem współczesnego neologizmu (*nowotwór* = *neologizm*)

⁶ Na podstawie współczesnych źródeł leksykograficznych wiadomo, że *augit* pochodzi od gr. *augē* ‘blask’, *chalcedon* od greckiej nazwy miejscowości *Chalkēdōn* w Azji Mniejszej, *gemma* od łac. *gemma* ‘pączek; oczko pierścionka’, *labrador* od *Labrador* – nazwy półwyspu w płn.-wsch. Kanadzie, *pikryt* od gr. *pikrós* ‘gorzki’, *riff* od d.-niem. *ref*, *turkus* od wł. *turchese* dosłownie ‘turecki kamień’, *macica perłowa* od *perła* z łac. *perna* ‘rodzaj małża morskiego (u Pliniusza)’ – (zob. *Słownik wyrazów obcych*, 1996; *Słownik wyrazów obcych PWN*, 2005).

oraz „termin utworzony w »stylu« łacińskim” (s. 3), będący terminem utworzonym na sposób łaciński (*styl = sposób*)⁷.

Przybliżony tu słownikarski „biały kruk” stanowi także inspirację podjętych już przez autorkę niniejszych rozważań lit(h)olingwistycznych badań porównawczych⁸.

Jak wynika z powyższych rozważań, *Mały słownik wyrazów obcych* Michała Arcta z 1911 roku jest dziś pozycją niezwykle cenną zarówno dla zgłębiającej tajniki skał, minerałów, kamieni lit(h)olingwistki, jak i specjalistów w zakresie mineralogii, petrografii i gemmologii.

Jego wnikliwa lektura uzmysławia bowiem ewolucje dokonujące się w kilku dziedzinach nauki i wiedzy. Uświadamia także nieustanny rozwój jakże różnych naukowych dyscyplin, które, pozornie odległe, okazują się względem siebie komplementarne. Ich komplementarność wynika bowiem ze wspólnego przedmiotu badań interpretowanego odmiennie, ale z uwzględnieniem tych wzajemnie uzupełniających się / dopełniających się ustaleń, które w danej dziedzinie są niezbędne, przez co prymarne.

Wszystkie one potwierdzają potencjał polszczyzny wpisującej się dzięki nim w mineralogiczną, petrograficzną, gemmologiczną wspólnotę, również wspólnotę komunikatywną, którą łączy zainteresowanie badanymi minerałami, skałami, kamieniami.

Bibliografia

- Andrejczyk, M. (2020). *Etymologia i konotacje nazw drogich kamieni w twórczości Adama Mickiewicza oraz Juliusza Słowackiego. Studium leksykalno-stylistyczne*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Anusiewicz, J. (1995). *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Arct, M. (1911). *Mały słownik wyrazów obcych. 16.000 wyrazów. Wydanie nowe*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie.
- Bańko, M. (2005). Przedmowa. W: M. Bańko (red.), *Wielki słownik wyrazów obcych PWN* (s. V–VI). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Bańko, M. (red.). (2000). *Inny słownik języka polskiego* (t. 1–2), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bańko, M. (red.). (2005). *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Długosz-Kurczabowa, K. (2008). *Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Dubisz, S. (red.). (2003). *Uniwersalny słownik języka polskiego* (t. 1–4). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

⁷ Por. Węgorowska 2013.

⁸ Por. Węgorowska 2023a.

- Dunaj, B. (red.). (2000). *Słownik współczesnego języka polskiego* (t. 1–2). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Gajda, S. (2005). Język – językoznawstwo – polonistyka. W: M. Czermińska (red.), *Polonistyka w przebudowie*, t. 1: *Literatura – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja* (s. 28–39). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Heflik, W., Natkaniec-Nowak, L. (2011). *Gemmologia*, Kraków: Wydawnictwo Antykw.
- Karwatowska, M. (2010). *Uczeń w świecie wartości*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Masłowska, D., Masłowski, W. (2005). *Księga aforyzmów*. Warszawa: Świat Książki.
- Maślankiewicz, K. (1983). *Kamienie szlachetne*. Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne.
- Mosiłek-Kłosińska, K. (2003). Wstęp. W: D. Masłowska, W. Masłowski, *Przysłowia polskie i obce od A do Z* (s. 5–23). Warszawa: Świat Książki.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, 1995, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pabisowa, I. (2019). Zamiast wstępu. W: Węgorowska, K. (2019), *Od Gorgony do Kolberga. Świat koralu/koralowców w polszczyźnie. Rzecz lit(h)olingwistyczno-kulturologiczna* (s. 15–20). Zielona Góra: Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Rzetelska-Feleszko, E. (2006). *W świecie nazw własnych*. Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Sobol, E. (red.). (2004). *Ilustrowany słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Sobol, E. (red.). (1996). *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szymczak, M. (red.). (1988–1989). *Słownik języka polskiego* (t. 1–3). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tokarski, R. (2001). Słownictwo jako interpretacja świata. W: J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2: *Współczesny język polski* (s. 335–362). Lublin: Wiedza o Kulturze.
- Tomaszewski, T. (1982). Pojęcie świadomości. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia* (s. 167–177). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Węgorowska, K. (2012a). *Kamienie i klejnoty w języku, kulturze, sztuce*. Warszawa–Zielona Góra: Księgarnia Akademicka.
- Węgorowska, K. (2012b). Rutenizmy, białorutenizmy i lituanizmy w „Małym słowniku wyrazów obcych” Michała Arcta, z 1911 roku. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, 58, 353–362.
- Węgorowska, K. (2013). Terminologia językoznawcza w „Małym słowniku wyrazów obcych” Michała Arcta z 1911 roku. *Filologia Polska*, 5, 393–403.
- Węgorowska, K. (2019). *Od Gorgony do Kolberga. Świat koralu/koralowców w polszczyźnie. Rzecz lit(h)olingwistyczno-kulturologiczna*, Zielona Góra: Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Zielonogórskiego.
- Węgorowska, K. (2023a). Kilka językowo-kulturologicznych uwag o perłach współtworzących sztuczną biżuterię. *Białostockie Archiwum Językowe*, 23, 255–282.
- Węgorowska, K. (2023b). Kilka językowo-kulturologicznych uwag o wybranych szlachetnych i ozdobnych kamieniach barwnych oraz zabarwionych w świetle symboliki ich kolorów, a także etymologii ich nazw. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza*, vol. 30 (50), nr 2 (w druku).
- Żaba J., Żaba I.V. (2016). *Atlas naturalnych kamieni szlachetnych i ozdobnych*. Warszawa: Wydawnictwo SBM.
- Żaba J., Żaba I.V. (2023). *Naturalne kamienie szlachetne i ozdobne*. Warszawa: Wydawnictwo SBM.